

Vårt behov av Tidsspeglar

| av Christian Braw

Några diktar sonetter till tidens ära.
Andra lär sig känna människor.
Vi har profeter – både falska och sanna.

PÅ TEMPLET I DELFI stod att läsa: Gnoti seauton. Detta är dörren till all verklig kunskap: Känn dig själv.

Det fanns en tid, då vetenskapens företrädare blev snabbt färdiga med den uppgiften. Naturvetenskapens framsteg under slutet av 1800-talet tycktes enstämmigt bekräfta att dess metoder var tillförlitliga sanningsvägar. Återklanger av denna mentalitet kan ännu förnimmas i skolböckerna hundra år senare: Vetenskapsmännen anser, forskarna har funnit o.s.v. Genombrotten i kärnfysiken under 1900-talet banade emellertid väg för en ny ödmjukhet. Man började inse att tillvaron är paradoxal och gåtfull, och att betraktaren påverkar det betraktade. Under 1900-talets sista decennier utvecklades vetenskapskritiken, som undersöker alla de dolda och uppenbara omständigheter, som påverkar det vetenskapliga arbetet. Den kräver av forskaren att han grundligt skall reflektera över vem han själv är och vilken hans egen tid är, varför han tänker som han gör om vad som spelar "det självklaras roll i historien" för hans egen situation.

Detta är egentligen en återupptäckt av ordet vid templets port: Gnoti seauton – känn dig själv. Men det nya är att uppmaningen inte bara gäller den enskilde. Det räcker inte med att veta vem jag själv är, jag måste också förstå min egen tid, min kultur, mitt sociala sammanhang och vår mentalitet. Detta är kunskapens port.

Men kan man då förstå sin egen tid? Vi är ju själva en del av den och kan inte träda ut ur den för att se på den utifrån. När det gäller oss själva kan vi spegla oss för att få ett begrepp om hur vi ser ut, och även om bilden i spegeln ofta blir en besvikelse innehåller den en sanning. Däremot innehåller den inte hela sanningen. Spegelbilden är en reflex; den visar hur andra kan se oss, men bilden varken talar, hör eller ser. Ändå speglar vi oss för att

rätta till det som låter sig ändras. Finns det då någon motsvarighet till spegeln, när det gäller tiden?

DEN NÄRMASTE MOTSVARIGHETEN är andra tider. Därför är historikern en viktig person i varje samhälle, som vill söka sanningen. Historikern placerar oss utanför vår egen tid genom att för oss levandegöra ekot av det förgångna. Han hjälper oss till inlevelse i ett helt annat sätt att tänka och leva än vårt eget, och plötsligt ser vi allt det som varit så självklart i vår egen tid att vi inte tänkt på det. Från historiens utsiktspunkt är nämligen det självklara inte självklart längre. Dessutom vinner vi genom historien en särdeles viktig insikt, och det är att vår egen tid är en del av historien, en epok, som kommer att avlösas av en annan epok. Vår egen tids självklarheter är historiska, vilket innebär att de har begränsad varaktighet. Industrisamhälle, informationssamhälle, demokrati, jämställdhet – allt det som varit oangripligt i vår egen tid kommer att falla i glömska och avlösas av något annat, som vi ännu inte känner.

Det är inte alltid historikern förmedlar sådana insikter. Det finns också historiker, som fungerar som tidens hovpoeter. För dem ter sig den egna tiden som tidernas absoluta höjdpunkt, och de förgångna tiderna blir då en exempelsamling till berättelsen om hur mycket bättre vi är och hur mycket bättre vi har det. Sådana historiker är en viktig tillgång för varje tids makthavare; de är inte bara tidens utan också maktens hovskaldar. Någon verklig insikt om den egna tiden förmedlar de emellertid sällan, och därför är de ointressanta i detta sammanhang.

Spegelbilden ger oss bara en aspekt av oss själva, men vill vi nå en djupare självinsikt söker vi också ge akt på hur andra reagerar, när de möter oss. Hur historiens människor skulle ha reagerat om de mött oss tillhör hittills det fördolda. Alla spekulationer om vad Platon,

Redan på 1700-talet var västerlänningens exploatering av tiden ett kulturellt särdrag, och när Gulliver kommer till Lilleputt, kan landets invånare omöjligt förstå vad hans klocka är. Han försöker förklara, att han alltid ser på den, när han skall göra något viktigt. Då klarnar det för dem:

– Aha, det är hans gud!

Augustinus eller Marx skulle sagt, om de levat idag, är fruktlösa. Men däremot kan vi nå några steg längre på självinsiktens väg genom att möta andra kulturer. Vad som är självklart i Europa är inte självklart i Asien. I Västerlandet utgör ungdom ett högt värde. Där är människan som bäst omkring tjugo års ålder, varför barnen söker se ut som tjugo långt innan de blivit det, och de äldre försöker hålla sig kvar vid tjugo års ålder långt efter det att de lämnat den. Det är ovedersägligt att kroppen är som starkast och vackrast då, men erfarenheten är rudimentär, kunskapens väg på sin höjd påbörjad och omdömet ännu svagt. Den västerländska ungdomskulturen har möjligen sina rötter i det antika skönhetsidealet, och i vilket fall som helst visar det att tyngdpunkten i människosynen ligger på det yttre snarare än på det inre. Denna människosyn är emellertid inte självklar i andra kulturer. Det har många västerländska företag fått erfara. Man sänder unga, välutbildade medarbetare till afrikanska eller asiatiska kunder och väntar sig framgångsrika affärskontakter. Till sin förvåning får man då ofta uppleva att den asiatiska eller afrikanska motparten visar alla tecken på att vara förolämpad. Hos dem är nämligen erfarenhet och ålder ett mer självklart värde än ungdom. I kulturkollisionen får den uppmärksamma syn på sig själv.

Litterärt har kulturkollisionen länge använts som en källa till självinsikt. Gullivers resor är det mest kända exemplet. Redan på 1700-talet var västerlänningens exploatering av tiden ett kulturellt särdrag, och när Gulliver kommer till Lilleputt, kan landets invånare omöjligt förstå vad hans klocka är. Han försöker förklara, att han alltid ser på den, när han skall göra något viktigt. Då klarnar det för dem:

– Aha, det är hans gud!

Montesquieus *Lettre persanes* (1721) är ett annat exempel på hur man genom en fiktiv kulturkollision kan vinna kunskap om sin egen tid. Han låter där två persiska resenärer förundrade berätta om sina intryck av Frankrike under Philippe av Orléans och kardinal Dubois.

Kulturkollisionen behöver emellertid inte vara fik-

tiv, den kan också vara reell. På 1830-talet reste den franske politikern Alexis de Tocqueville i Nordamerika, och hans reflektioner kring sina intryck – *Om demokratin i Amerika* – kom att bli en djupsinnig skildring av amerikansk och demokratisk mentalitet bla därför att Tocqueville kom utifrån, som Montesquieus persiska resenärer. Han skriver bla: "Jag vet inget land där det generellt taget råder mindre andlig självständighet och äkta diskussionsfrihet än i Amerika...I Amerika har majoriteten dragit en skräckinjagande cirkel kring tanken. Författaren kan röra sig fritt så länge han stannar inom dess gränser, men ve honom om han vågar gå utanför den!...Man förvägrar honom allt, inte minst äran."

Varför blir det så? Därför att hela makten i demokratin koncentreras till en enda punkt: majoriteten. Rättsprinciper, etik, estetik – allt dirigeras från denna enda punkt, och denna ende härskares budskap till den oliktankande är oåterkalleligt: "Det står dig fritt att inte tänka som jag; ditt liv, din egendom, allt kan du ha kvar, men från denna dag är du en främling bland oss. Du får behålla dina politiska rättigheter, men dessa kommer inte att vara dig till någon nytta, ty om du försöker vinna dina landsmäns röster kommer de inte att ge dem till dig, och om du bara ber om deras aktning kommer de att tillsynes förvägra dig den. Du blir kvar bland människorna, men du förlorar din rätt att räknas såsom en av dem. Närmar du dig dina likar kommer de att fly dig som om du vore pestsmittad, och till och med de som tror på din oskuld kommer att överge dig, ty annars skulle man undvika dem i sin tur." Detta kunde en besökande liberal aristokrat se och publicera i Frankrike. Men ingen dåtida amerikansk författare har så vitt känt är sett, skrivit och publicerat något liknande i Amerika. Men mer än en amerikan har läst det och nickat igenkännande. Kulturkollisionen ger på det sättet än idag perspektiv på den tid, som präglats av flertalsvälde.

Om en amerikansk läsare låtit sig inspireras av Tocqueville till egen reflektion skulle han ha blivit dissident eller oliktankande. Dissidenten tänker annorlunda. Hans tankar rör sig utanför självklarheternas cirkel. För Tredje

En annan av tidens självklarheter var att samhället var etiskt autonomt. Staten, samhället eller folket var ett värde i sig och stod alltså inte under det goda, rätta och sanna. Staten hade inte att följa normer utan skapade dem. Därmed var den enskilde inte längre ett självständigt etiskt subjekt med eget ansvar.

rikets människor fanns tex en lång rad föreställningar, som för dem framstod som självklara. Dit hörde rastänkandet. Man hyste den uppfattningen att rasläran var ett vetenskapligt grundfaktum. Darwins tanke om de högre rasernas plikt och rätt att utrota de lägre stående raserna tedde sig som ett axiom. Att rasen skulle förädlas genom rashygien betvivlades av få. Rashygien innebar bla utrotning av icke önskvärda anlag genom kastration resp. sterilisering. Den yttersta konsekvensen var givetvis *Operation Gnadenotod* och Auschwitz. Även om endast få hade läst Darwins *Descent of Men* hade hans tankar där fått det självklaras klang.

En annan av tidens självklarheter var att samhället var etiskt autonomt. Staten, samhället eller folket var ett värde i sig och stod alltså inte under det goda, rätta och sanna. Staten hade inte att följa normer utan skapade dem. Därmed var den enskilde inte längre ett självständigt etiskt subjekt med eget ansvar.

En tredje självklar föreställning var den antagonistiska världsbilden. Fred uppfattades endast som en parentes; kamp och krig för livsrummet sågs som det normala. Också i uppfattningen av tillvaron som en oavbruten antagonism finns tankelinjer från Darwin.

Följden av rastänkandet var att människovärdet förnekades. Gränsen mellan människa och djur utplånades. Värde tillkom inte människan som människa; den överlägset utrustade människan tillmättes stort värde, medan den klen utrustade hade lågt eller inget värde.

Allt detta var sådant som de flesta tog för givet, inte bara i Tyskland. Inte ens i Sverige gick det att ifrågasätta rashygienens tankegrund. Därom rädde – som man säger – politisk enighet.

I SVERIGE TYSTADES DE OLIKTÄNKANDE. I Tyskland riskerade de livet. När studenterna i Vita Rosen började sprida sina flygblad, var deras grundläggande argument just människovärdet. Judar och polacker är *människor*, inte lägre stående rasvarer. Men den som hävdade människovärdet vätte obevekligen självklarheter överända: de starkare rasernas rätt att utplåna de svagare,

statens etiska självständighet liksom den antagonistiska världsbilden. Hela den darwinistiska tankevärlden faller i spillror, där människovärdet på allvar hävdas.

Varför offrade studenterna i Vita Rosen livet för människovärdets sak? De hade – lika lite som andra dissidenter – några fördelar av att tänka annorlunda. De hade enbart nackdelar. Det ödet delar de med alla dissidenter. Men varför utsätter man sig då för sådana faror? En av de dödsdömda i Vita Rosen, Alexander Schmorell, skrev före avrättningen till sina föräldrar: "För Er är detta slag tyvärr tyngre än för mig, ty jag går över gränsen i medvetande om att ha tjänat min djupaste övertygelse om sanningen."

Den djupaste övertygelsen om sanningen är något som lyfter människan upp över tiden och självklarheterna. Därför är dissidenten en kunskapskälla om tiden av långt större värde än självklarheternas kör. Denna djupa övertygelse, som gör att en människa för sanningens skull kan riskera allt, ger hennes liv en transcendens, en övertidslighet, som ingen enbart formell bildning kan skänka. Därför glimtar också evigheten till i dissidensen.

Den konstnärliga inspirationen är ett liknande fenomen. För att upprepa "vanans nötta läxa" behövs ingen inspiration, och det vilar också en märklig tristess över dem som "diktat sonetter till tidens ära" (Tegnér). Det blir särskilt tydligt efteråt. Nationalmuseerna har mängder av hantverksskicklig, ointressant konst. Och så kan det, bland allt bladguld, glimta till av en djup människokännedom: Dürer, Rembrandt, Frans Hals, Millet. Vad är det som gör att betraktaren blir stående inför deras verk? Det är inte bara deras skicklighet – de ointressanta var också skickliga. Det är något mer. Kanske är det så, att deras genialitet har lyfts ännu ett steg, därför att de har älskat människorna. De har förstätt dem på djupet, och därför blir också betraktaren av deras konst lyft upp över tiden och ser – människan. Därmed blir också den konstnärliga inspirationen ett evighetens inbrytande i tiden, som gör att vi ser vår tid som den *är*, ungefär som när läsarna av Vita Rosens flygblad plötsligt fick ord åt

allt de sett och anat men nu genomskådade, därför att någon, driven av sitt samvete hade sett och beskrivit tiden från sanningens höjd. T. S. Eliot har med denna inspirationens klarhet skildrat tomheten i vår egen tid:

We are the hollow men
We are the stuffed men
Leaning together
Headpiece filled with straw. Alas!
Our dried voices, when
we whisper together
Are quiet and meaningless
As wind in dry grass
Or rats feet over broken glass
in our dry cellar.

Bilden skapar en inre bild hos läsaren, och det handlar inte längre om vad diktaren "menat". Det är som om diktens inspiration gick över till läsaren, och i dess ljus ser han världen så som han aldrig såg den förut.

På samma sätt kan Ylva Eggehorn i inspirationens ögonblick genomskåda folkhemmets tristess:

Grå dag i Skärholmen
husen ruvar på den
träden bär på den
marken breder ut sig under den
fåglarna flyger bort
liv frihet har utan dig
dagar är
tomma födelsedagar
och girighet över allt som tas ifrån oss

grå dag i Skärholmen
tung av slum
den slum som heter:
att du inte är här.

Dikten går inte att debattera. Det går inte att säga att dess kritik är ytlig. Dikten är suverän och självklar. Den har liksom dissidensen transcendens. Som samvetet lyfter dissidensen över tiden, så lyfts dikten av inspirationen.

DÄRMED HAR VI NÄRMAT OSS det som mer än något annat låter oss se tiden ur evighetens synvinkel. Det är profetismen.

I profetismen koncentreras och intensifieras den transcendens som spåras i dissidensen, konsten och dikten. Gemensamt med dissidensen har profetismen det inre tvånget att handla och tala utifrån en djup övertygelse om sanningen själv. Men sanningen är för profeten mer än begrepp, symbol och vision. Sanningen är en

levande person – Gud. Profeten talar inte bara sant och rätt, han säger: "Så säger Herren..." Själva den livsförvandlande kraften i hans ord är bekräftelsen på hans anspråk. Dissidenten kan ha fel. Så var det med kommunisterna i Tredje riket. När de i östzonen fick tillfälle att förverkliga sin övertygelse, skapade de ett samhälle som i tristess, lögnaktighet och förtryck stod Tredje riket nära. Till sist fick de spärra in hela sitt folk för att inte alla skulle fly. De hade fel redan i Tredje riket, men själva det förhållande att de gick utanför den magiska cirkeln av självklarheter gav deras gärning en transcendens eller åtminstone en distans, som gjorde att alla som lyssnade till dem kunde se sin egen tid på ett nytt sätt. Med profeten är det däremot så att han aldrig har fel. Tar han miste upphör han nämligen att vara en profet och blir istället en falsk profet. Detta innebär också att profeterna är få i mänsklighetens historia.

Med bildkonstens största delar profetismen en djup kärlek till människan. Misantropen, cynikern och moralisten kan förakta människorna för deras

svaghets skull. Aldrig så profeten. Han älskar inte bara en idealbild av människan, han älskar de konkreta människorna. Därav kommer hans djupa smärta vid deras vilsegång, hans vrede över deras självförnedring och hans hopp om deras räddning. Han ser dem inte bara från den profetiska ingivelsens höjd, han vet sig själv vara en av dem, ja, till och med deras ställföreträdare och förespråkare.

Med den inspirerade dikten delar profetismen förmågan att se djupt in i tiden. Den ser det sammanhållande mönstret under alla symptomen. Den ser själva skadan, tidens cancer. Men profetismen går utöver den inspirerade dikten genom att den också kan visa vägen vidare. Profetismen är alltid löftesrik.

Filosofen talar i begrepp, som låter sig rationellt bearbetas. Profeten talar i bilder, symboler och gåtor, som tränger djupare ned i människan, ner till hennes grundläggande, symbolskapande kunskapspotential. De bilder och mönster som profetismen gestaltar är på ett märkligt sätt "vandrande". De uppfylls och blir verklighet – och ändå återstår ett "ännu inte". Israels folk återvänder till löfteslandet och ändå återstår det något. Själva det historiska skeendet blir en föraning – men inte mer – om en fullbordan, där transcendensen blir total och tiden har lyfts in i evigheten.

Christian Braw är teol dr, docent vid Åbo Akademi och författare till ett femtiotal böcker.